

Lelkes Orsolya

„KINN IS VAGYOK, BENN IS VAGYOK...”

*A társadalmi kirekesztés mérése az Európai Unióban és Magyarországon**

Miért szükséges a társadalmi kirekesztés mérésére szellemi és anyagi erőforrásokat mozgósítani? Bár Magyarország jelenleg a „kinn is vagyok, benn is vagyok” státuszban tekinthető az Európai Unió tagjának, kevésbé meggyőző az az érv, hogy pusztán azért, mert Magyarország hamarosan „benn lesz”, szükség van az EU szempontjainak átvételére. Meggyőzőbb ennél az a szempont, hogy a társadalmi kirekesztés, vagy más szóval, a társadalmi kirekesztettség a társadalmi igazságosság érvényesülésének kudarca. További lényeges szempont, hogy a társadalmi kirekesztés gazdasági költséggel jár, azaz fennmaradása nem hatékony. Mik ezek a költségek?

(1) *A társadalmi kirekesztés létezése „baj”, mert az költséges az államnak.*

Az alacsony jövedelműeket, a munkanélkülieket az államnak el kell tartania. Teszi ezt részben a szabadságjogok harmadik fajtája, a szociális jogok fejlettsége miatt, azaz mert polgárainak egy bizonyos létminimumot akar biztosítani. A „jóakaraton” túl azonban teszi ezt a társadalmi rend megőrzése érdekében is, ami szükséges a gazdaság hatékony működéséhez. Minden elköltött forintnak van azonban „feláldozott haszna” (opportunity cost), és ez a szempont kétségtelenül felmerül a hosszú távú, fenntartható növekedésre törekvő gazdaságpolitikai döntéshozóban. Az államnak tehát gazdasági érdeke fűződik ahhoz, hogy a marginális csoportok eltartásával kapcsolatos hosszú távú pénzügyi kötelezettségeit csökkentse, mégpedig úgy, hogy ezek a csoportok integrálódjanak – például a munkaerőpiacon való részvétellel vagy más társadalmilag hasznos tevékenység végzésével.

(2) *A társadalmi kirekesztés létezése „baj”, mert számos negatív externális hatást okoz.*

Egyes amerikai szerzők például a nagyvárosokban élő „osztály alattiakról” („underclass”) beszélnek, akik egyszerre szegények, iskolázatlanok, munkanélküliek (és gyakran feketék), és bűnözőkké válva fenyegetik a középosztályok nyugodt hétköznapjait (pl. Murray 1984). E nézetek élénk vitát és számos bírálatot váltottak ki világszerte. A szakirodalom módszertanilag kifinomultabb részét ezzel szemben például a hosszú távú munkanélküliség egyéni és társadalmi hatásai, vagy a szociális hátrány átörökítése foglalkoztatja. A társadalmi kirekesztésnek tehát vannak olyan hosszú távú hatásai, melyek egy adott időpontban nem jelennek meg költségként, vagy nincsen olyan gazdasági szereplő, amelyhez közvetlenül hozzárendelhetők ezek a költségek. *Ezeket a költségeket az államnak kell viselnie, ezért a probléma feltárása és a jelenség okainak azonosítása az állam gazdasági – és politikai – érdeke.*

* A cikk az Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Humán erőforrás-fejlesztési Albizottsága megrendelésére készült, terjedelmesebb tanulmány alapján készült.

A társadalmi kirekesztés társadalmi költségeit az Európai Unió is elismeri. Az EU szociálpolitikai fordulatának nevezhetjük a 2000. évi lisszaboni csúcsot, amikor a társadalmi kohézió mint törekvés egyszerre jelent meg azzal a gazdasági célkitűzéssel, hogy az Unió egy évtizeden belül a világ legversenyképesebb térsége legyen. Ez a megközelítés azt sugallja, hogy a társadalmi kohézió és a gazdasági versenyképesség céljai között az Unió szerint nincs szükségszerű ütközés, azaz az előbbi erősítése nem az utóbbi kárára történik.

A társadalmi kirekesztésre való összpontosítás nem jelent radikális szakítást a jóléti állam hagyományos szerepével, más szóval a szociálpolitika ismert eszköztárával. A közelmúltban népszerűvé vált társadalmi kirekesztés kifejezés sajátossága például, hogy elsősorban a marginális helyzetben élőkre összpontosít, azaz például a szegényekre, a munkanélküliekre. Az ilyen csoportokról való gondoskodás a jóléti állam „hagyományos” feladatai közé tartozik, bár e feladat elsősorban az ún. liberális rezsimben kap különösen nagy hangsúlyt (Esping-Andersen 1990; Lelkes 2000). A jóléti állam más, fontos funkciói, mint például az életcikluson belüli újraelosztás, a társadalmi kirekesztés említésekor kevésbé jelennek meg. A társadalmi kirekesztés vagy kirekesztettség másik fontos jellemzője az egyének hátrányos helyzetének esetleges halmozódása, ami szükségessé teszi a különböző típusú állami intézkedések összehangolását. A jóléti állam hagyományos intézkedési eszköztára tehát kiegészül egy fokozott koordinációs törekvéssel.

Az írás fő törekvése, hogy ismertesse és értékelje a társadalmi kirekesztés mérésével kapcsolatos európai uniós törekvéseket, valamint ezek magyarországi alkalmazhatóságát. Az Európai Unióban elfogadott indikátorok azonban korántsem tekinthetők véglegesnek vagy teljesnek, ezért az írás külön figyelmet szentel az uniós mutatók kritikus értékelésének is. Röviden ismertetem emellett azt, hogy a jelenlegi tagállamok az elfogadott cselekvési terveikben milyen mértékben használták a társadalmi indikátorokat. Ezután megvizsgálom, hogy a jelenlegi magyar statisztikai kapacitások lehetővé teszik-e a kívánt indikátorok előállítását, illetve hogy milyen további, sajátos nemzeti mutatókat lehetne bevezetni. Ezzel az cikk a Szociológiai Szemle korábbi tanulmányaihoz kíván csatlakozni, melyek több szempontból vizsgálták már a társadalmi kirekesztés vagy kirekesztettség (Havasi 2002; Szalai 2002), illetve a társadalmi indikátorok (Bukodi 2001; Füleki 2001) kérdéskörét. Ezért az írás nem foglalkozik részletesen a társadalmi kirekesztés definíciós kérdéseivel.

A társadalmi kirekesztés és kirekesztettség fogalmakat felcserélhetően használom, mivel ezek véleményem szerint lényegében azonos jelenségre utalnak, melynek sajátossága, hogy magában foglalja mind a folyamatot (kirekesztés), mind pedig a végállapotot (kirekesztettség). A terminológia sokszínűségéhez tartozik még az is, hogy az Unió dokumentumai gyakran említik a társadalmi befogadást, ami a társadalmi kirekesztés hiányára, illetve a kirekesztés felszámolását célzó intézkedésekre utal.

A „befogadás” akcióterve az Unióban

Az Európai Unió hosszú távú célkitűzései között kiemelt helyen áll a tagországok közötti gazdasági és társadalmi kohézió. Ezért érthető, hogy jelentős az újonnan csatlakozók miatt megnövekvő életminőség-különbség következményeitől való félelem. A

második *Kohéziós jelentés* például a bővítéssel bekövetkező „ugrásszerű változásra” hívja fel a figyelmet (European Commission 2001). Egy idézett elemzés szerint az országok és régiók közötti jövedelmi rés megduplázódna, feltételezve az Unió azonnali bővítését, azaz a jövedelmek 1999-es szintjét alapul véve. Országokat tekintve, míg az EU 15 országában a lakosság egyhatoda élt az uniós egy főre eső jövedelmi átlag 90 %-a alatt – mely egyben a kohéziós alapból nyújtott segély jogosultsági feltétele –, az elemzés szerint ez a szám megduplázódna a bővítés után, és nem kevesebb mint a kibővített Unió egyharmada élne így. Regionális szinten pedig a lakosság legszegényebb 10%-ának az egy főre eső jövedelme csupán az EU27 átlagának 31 %-a lenne. Ezzel szemben az EU15 területén az alsó tized egy főre eső jövedelme az európai átlag 61 %-a. Ezek a becslések az EU tizenkét országgal való bővítésével számolnak ugyan, de mindenképpen jól tükrözik az Unió szempontjait. A társadalmi kirekesztés tehát nem pusztán nemzeti probléma – mert kétségtelen, hogy nemzeti probléma is, többek között a nemzeti jólét és a gazdasági prosperitás szempontjából is –, hanem európai is.

Az Európai Unió már hosszabb ideje elkötelezett a társadalmi kohézió erősítése mellett. Az 1992-es maastrichti egyezmény a gazdasági és társadalmi kohézió erősítését hangsúlyozza az Unió „összességében harmonikus fejlődése” érdekében (2. és 130a. cikk). Ez a megközelítés elsősorban a régiók között fennálló különbséget hangsúlyozta. Ezt a szempontot érvényesítve számtalan EU-s pénzügyi forrás célozta a szegényebb régiók jövedelmének közelítését az EU átlagéhoz, és ezt a megközelítést tükrözik az EU *Kohéziós jelentései* is.

Társadalmi kirekesztés elleni harc az Unió szociálpolitikájában

Az európai szociálpolitika a 2000. márciusi lisszaboni Európai Tanács-ülés után új szakaszába lépett, amelynek fő jellemzője a szegénységre és a társadalmi kirekesztésre fordított figyelem. Az elfogadott záró dokumentum szerint az Unió stratégiai célja, hogy „a következő évtizedben a legversenyképesebb és legdinamikusabb, tudás alapú gazdaság legyen a világon”, ami együtt kell, hogy járjon „több és jobb munkahellyel” és „nagyobb társadalmi kohézióval” (European Commission 2000). A dokumentum „elfogadhatatlannak” nevezi a szegénységben és társadalmi kirekesztésben élő emberek számát az Európai Unióban. A társadalmi kirekesztés ellen való küzdelem fő módszere a *tagállamok közötti „nyitott együttműködés”* („open method of coordination”), melyben az országok a nemzeti cselekvési tervek pozitív tapasztalatait osztják meg egymással. A nyitott együttműködés módszere tehát a szubszidiaritás elvén alapszik, azaz a szociálpolitika továbbra is nemzetállami feladat marad.

A nyitott együttműködés módszere arra hivatott, hogy a tagállamokat segítse saját politikáik továbbfejlesztésében, és magában foglalja (1) egy egységes unióbéli célkitűzés és iránymutatás kidolgozását, (2) az egyes országokban használandó jelzőszámok definiálását, (3) a közös célok és iránymutatások alapján nemzeti és regionális célok meghatározását, továbbá nemzeti cselekvési tervek kidolgozását, valamint (4) ezek rendszeres figyelemmel követését és értékelését.

Az egységes európai célok jelentik tehát a tagállamok által elkészített nemzeti cselekvési tervek alapját. Az Unió négy célt határozott meg, melyek közül az elsőt érdeemes két részre bontani:

- 1.1. Foglalkoztatási intézkedések
- 1.2. Erőforrásokhoz, jogokhoz, árúkhöz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés
 2. A kirekesztés kockázatának kiküszöbölése
 3. A leginkább veszélyeztetett csoportok segítése
 4. Valamennyi releváns szervezet mozgósítása

2001 júniusában a nizzai célkitűzéseknek megfelelően a tagállamok elfogadták nemzeti cselekvési terveik végleges változatát. Ezek alapján a Bizottság elkészítette a *Társadalmi befogadásról szóló közös jelentését* (Joint Report on Social Inclusion, European Council 2001), melyet a laekeni Európai Tanács ülés jóváhagyott. Ezzel egyidejűleg nagyszabású munka folyt a közös társadalmi indikátorok meghatározására is, melyben elismert társadalomtudósok is aktívan közreműködtek (Atkinson et al., 2002). Ez tette lehetővé, hogy Laekenben megállapodás szülessen a közös társadalmi jelzőszámokról is.

Összességében tehát a társadalmi befogadási folyamat az alábbi fő elemekből áll (EU Employment and Social Affairs weblap, 2003. márc. 10.):

- *közös célkitűzések* a szegénység és a társadalmi kirekesztés területén, melyeket a 2000. decemberi nizzai csúcshagyott jóvá, majd a Foglalkoztatási, Szociálpolitikai, Egészségi és Fogyasztóügyi Tanács 2002 decemberében módosított (ld. a 2. mellékletet);
- *nemzeti cselekvési tervek* a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen: az első kétéves terveket a tagállamok 2001. júniusában fogadták el. A tervek elkészítésének második köre 2003 júliusában esedékes;
- a *Társadalmi befogadásról szóló közös jelentések* (2001. október–december), valamint rendszeres megfigyelés, értékelés és más országbeli szakértői felülvizsgálat;
- *közös indikátorok*, melyek a megfigyelés eszközeként szolgálnak, valamint alkalmazásuk a tagállamokban alkalmazott „legjobb gyakorlat” összevetésére (ld. az 1. mellékletet);
- *közösségi akcióprogram* a tagállamok közötti együttműködés elősegítésére a társadalmi kirekesztés elleni küzdelemben.

A kirekesztés mérése: társadalmi indikátorok

A szegénység és a társadalmi kirekesztés felszámolására irányuló uniós törekvésekből fakadt az az igény, hogy a problémát mérhetővé, az egyes országok között összehasonlíthatóvá tegyék. A módszertani egyeztetések elsőként egy közös indikátorrendszer kidolgozását célozták. Ezért a lisszaboni Európa Tanács-ülést követően a *Social Protection Committee* és annak indikátorokkal foglalkozó albizottsága 2001 folyamán részletes jelzőszámokat határozott meg. Ezzel egyidejűleg a belga elnökség kérésére társadalomtudósok is aktívan dolgoztak e témán. Tony Atkinson, Bea Cantillon, Eric Marlier és Brian Nolan munkája tisztázza a jelzőszámokkal szemben támasztott alapvető követelményeket, valamint elméleti indoklást ad az egyes indikátorok kiválasztásához is (Atkinson et al. 2002). Atkinson és szerzőtársai szerint például elsődleges alapelvek, hogy egy mutató a probléma lényegét tárja fel, valamint legyen egy egyértelmű és elfogadott normatív értelmezése. Atkinson és társai szerint egy három szintű

dikátorrendszer felel meg leginkább az említett követelményeknek. Az *elsődleges mutatók* a legfontosabb területekre vonatkozó fő indikátorok. Az Unió által elfogadott mutatószámok az *anyaghiányra, az elégtelen iskolázottságra, a termelő tevékenység hiányára, és a rossz egészségi állapotra* terjednek ki (ld. az 1. mellékletet). Nem kapott ezek között helyet az Atkinsonék által javasolt rossz lakáshelyzet, melynek, úgy tűnik, elsősorban módszertani okai vannak. A *másodlagos mutatók* ezeket az elsődlegeseket támogatják a szerzők elképzelése szerint úgy, hogy részletesebb információt nyújtanak, vagy a probléma újabb dimenzióit tárják fel. Az elsődleges és másodlagos mutatók az Unió közös indikátorainak tekinthetők, melyek előállítására minden tagországban kívánatos.

A *harmadlagos mutatók* közé olyan indikátorok tartoznak, melyekről a tagállamok maguk döntenek, és szerepeltetni kívánják saját *nemzeti cselekvési terveikben*. Ezek segítik az elsődleges és másodlagos indikátorok értelmezését, hozzájárulnak egy-egy speciális részterület alaposabb megértéséhez. A mutatók e körébe az is lehet a szerepe, hogy ötleteket adnak a közösségi módszertani fejlesztésekhez, és az elsődleges és másodlagos mutatók közül némelyik esetleges későbbi felváltásához.

Az elfogadott közös indikátorok (elsődleges és másodlagos mutatók) között nem szerepel a lakáshelyzet. Ennek hiányát a *Social Protection Committee* is elismerte, és átmeneti megoldásként javasolta, hogy a tagállamok *nemzeti cselekvési tervei* tartalmazzanak információt (1) a lakáskörülményekről, (2) a lakhatási költségekről, (3) a hajléktalanságról és más veszélyeztetett lakásviszonyokról (2001, 4. old.).

A társadalmi kirekesztés mutatószámai nem tekinthetők egy végleges listának. A Bizottság további munkát tart szükségesnek a társadalmi részvétel, a szegénység dinamikájának, a közösségi és magán szolgáltatásokhoz való hozzáférés, a helyi szintű indikátorok, az eladósodottság, a segély-függőség és a családtámogatások területén. Emellett hangsúlyozzák azt is, hogy alkalmasabb módszereket kellene találni a nemek közötti különbség mérésére a szegénység és a társadalmi kirekesztés területén.

Az elfogadott mutatók is továbbfejlesztésre szorulnak, mivel a kirekesztés megjelölt négy dimenzióját nem mindig képesek a legalkalmasabb módon megragadni¹. Az oktatás területén az iskolázottság mutatója nem méri például az iskolázottság minőségét. Emellett nem tükrözi az oktatás iránti keresletet, az egyének választásait. Az alacsony iskolázottság lehet ugyanis egyéni választás eredménye, és létrejöhet az intézményrendszer hiányosságai miatt is. E problémákra jelenthetne megoldást az írás- és számolási készség, valamint az oktatáshoz való hozzáférés mérése. Az egészségi állapot mérése is hiányos. A várható élettartam mellett szükséges lenne az életminőség figyelembevétele is, valamint, hasonlóan az oktatásnál említett szempontokhoz, az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés mérése is kívánatos lenne.

1 Az említett továbbfejlesztési irányok a *Social Protection Committee* álláspontját fejezik ki (2001, 4. old.), az indoklás azonban e cikk szerzőjétől származik.

„Kinn is vagyok, benn is vagyok...” Az indikátorok módszertani kritikája

Az elfogadott társadalmi indikátorok sajátossága tehát, hogy az egyes országok szakértőinek megállapodásán alapszik. Mennyire alkalmas azonban ez az indikátorlista a társadalmi kohézió hiányának mérésére? Megállapítható-e például egyértelműen egy adott egyénről, hogy társadalmilag kirekesztett-e avagy sem?

Jövedelmi versus nem jövedelmi mutatók

Az EU indikátorrendszerében jelentős súlyt kapnak a *jövedelmi mutatók*. A tíz különféle elsődleges mutató közül nem kevesebb, mint öt a jövedelmi helyzet mérésére szolgál. A további nyolc másodlagos mutató közül szintén öt a jövedelem mérését célozza. A jövedelemhiány tehát az EU jelenlegi megközelítésében a társadalmi kirekesztés legfontosabb aspektusa.

A jövedelmi mutatók nagy részaránya több érveléssel is indokolható. Elsősorban a mérhetőség szempontja merül fel, azaz a jövedelmi egyenlőtlenségek mérésének módszertana részletesen kidolgozott, e mutatók széles körben ismertek és használatosak. Ugyanakkor a jövedelem alakulására a kormányzatnak közvetlen hatása van, a jövedelem-újraelosztó politikák hatása azonnal jelentkezik. Emellett a jövedelem értékmérő szerepét igazoló érv lehet, hogy ez a személyes szabadságot tiszteletben tartja, azaz nem az egyes forintok elköltésének módja számít, hanem az, hogy kinél mennyi forint van. Ez az érv egyben azt az implicit feltételezést is hordozza, hogy az egyes emberek képesek arra, hogy saját jólétüket maximalizálják, azaz racionálisan cselekednek.

A jövedelmi mutatók túlsúlya ugyanakkor bírálható is. Jelentős közgazdaságtani és pszichológiai irodalom szól például az említett racionalitás hipotézisének korlátairól (pl. Simon 1982), a 2002. évi Nobel-díjas Kahneman jelentős közreműködésével (pl. Kahneman et al. 1994; Kahneman–Tversky 1979). Az emberek nem rendelkeznek például a racionális döntéshozóval szükséges teljes informáltsággal, emellett igen rosszul jelzik előre jövőbeli tapasztalataik szubjektív hatását. A racionalitás szempontjából paradoxon a szenvedélybetegségek léte is, melyek bizonyosan nem jelentenek alkalmas stratégiát a jólét maximalizálására. E szempontok részletes tárgyalására itt nincs mód. E megfontolások azonban döntő szerepet játszottak abban a szemléleti váltásban, amely szerint az életminőség tényleges szintje a valódi értékmérő. A szintén Nobel-díjjal elismert Amartya Sen (1992) érvelése szerint a döntéshozóknak az emberek „életlehetőségeire” (capabilities) és „életműködéseire” (functionings)² kell összpontosítani, más szóval az eszközök helyett a végkimenetre kell figyelni (Sen elméletének alkalmazási lehetőségeiről ld. Lelkes 2002). Ebben a megközelítésben a jövedelem

2 A „capabilities” fogalmat „életlehetőség”-ként fordítottam, mivel véleményem szerint ez fejezi ki leginkább annak Sen-féle értelmezését. Sen szerint ugyanis itt egy olyan vektorról van szó, amely lehetséges létmódokat tartalmaz, amelyek az egyén számára elérhetőek, tekintettel az adott egyén személyes adottságaira és körülményeire, és amelyek közül egyet lehetősége van választani. (A „képesség” szó, amivel korábbi magyar fordításokban találkoztam, véleményem szerint tartalmilag nem egyezik a Sen-féle definícióval, ezért itt tartózkodtam használatától.) A „functionings”, az „életműködés” pedig az életlehetőségek egy részhalmaza, pontosabban az életlehetőségek közül azokat tartalmazza, amelyeket az egyén ténylegesen választott, azaz amik az adott pillanatban a helyzetét jellemzik.

csupán eszköz, így önmagában nem érték. A jövedelem emellett korlátozottan használható a végkimenet, azaz az életminőség leírására is. Például az egyes emberek szükséglete eltér életkortól, esetleges testi fogyatékoságtól és más tényezőktől függően, így ugyanaz a jövedelem más-más életminőséget biztosít különböző embereknek.

A jövedelmi mutatók túlsúlyával szembeni bíráló szempontra az, hogy a társadalmi kirekesztésről szóló elméleti és empirikus irodalom véleményem szerint éppen a jövedelem típusú jelzőszámoktól való eltávolodás igényéből született. A társadalmi kirekesztettség fogalma nem egységes a társadalomtudományban, annak ellenére, hogy széles körben népszerűvé vált. Atkinson szerint részben éppen ennek a tisztázatlanságnak köszönheti közkeletűségét (Atkinson 1998: 6). A brit *Centre for Analysis of Social Exclusion* kutatóinak definíciója szerint „egy ember akkor tekinthető társadalmilag kirekesztettnek, ha a) földrajzilag egy társadalom lakója, de b) önhibáján kívül nem tud részt venni ennek a társadalomnak a normális tevékenységeiben, és c) ezekben szeretne is részt venni” (Burchardt et al. 1999: 229). Ez a megfogalmazás több elemében is közös más, alternatív definíciókkal. Egyrészt kifejezi, hogy a társadalmi kirekesztettség relatív, azaz egy adott közösségben értelmezhető egy adott időpontban. Másrészt számításba veszi az egyén felelősségét és erőfeszítéseit. Kevésbé explicit a társadalmi kirekesztettség fogalmának harmadik fontos eleme, a dinamikus jelleg, azaz a jelenség elemzésekor nem csupán a múltbeli helyzet alakulásának változását, de a jövőbeli várakozásokat is. E három elem, a *relativitás*, az *egyéni felelősség* és a *dinamikus jelleg* jelentik Atkinson szerint a társadalmi kirekesztés számos létező definíciójának visszatérő elemeit (1998). Burchardt és szerzőtársai a társadalmi kirekesztettséget négy fő dimenzióban értelmezik, és ezeket fogyasztásnak, termelésnek, politikai aktivitásnak és társadalmi részvételnek nevezik (2002). Eredményeik szerint a legszegényebb húsz százalék lényegesen kevesebb politikai és társadalmi aktivitást mutat, mint mások (3.5 táblázat, 36. o.). Ezzel együtt ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a jövedelem és a társadalmi kirekesztettség különböző aspektusai között a korreláció jelentősen ingadozó, esetenként pedig nagyon alacsony.

Időtáv, dinamika

Az Unió által elfogadott közös indikátorok kiválasztásánál indokoltan megjelenik a dinamikus szempont, azaz hogy az adott hátrányos helyzet hosszú távon fennáll-e, avagy pusztán az egyszeri mérés időpontjában létezik. Az alacsony jövedelmi helyzet fennállását mérő elsődleges mutató a vizsgált évet megelőző három év jövedelmét kívánja összevetni a jelenlegi jövedelemmel. Ez indokolt, hiszen az egyéni jövedelem eseti változásoknak is ki van téve, amint azt a jövedelmi mobilitásról szóló szakirodalom bizonyítja (Galasi 1998; Gardiner–Hills 1999; Spéder 1998). Szociálpolitikai szempontból ugyanis eltérő állami intézkedést igényel az eseti, a rövid távú, illetve a tartós jövedelemhiány. A hosszú távú munkanélküliség – mely helyett kapott az elsődleges mutatók között – kiemelt fontosságú kérdés a társadalmi kirekesztésről szóló szakirodalomban is. Empirikus eredmények szerint ugyanis a munkaerőpiacra való visszatérés esélye általában csökken a munkanélküliségben töltött időtartam növekedésével (pl. Bernardi et al. 2000). A hosszabb távú munkanélküliség emellett nagyobb valószínűséggel vezet szegénységhez, nélkülözéshez.

Egyéni felelősség

A társadalmi kirekesztés definíciója elsősorban olyan típusú helyzeteket tekint problematikusnak, amelyek az egyes ember szándéka ellenére álltak elő. Az önkéntes börtönlést, a főállású anyaságot például meg kell különböztetni az éhezéstől vagy a munkaerőpiacra való visszatérés esélytelenségétől. A közös indikátorok kevésbé képesek figyelembe venni az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit, mely azonban általánosságban is nehezen operacionalizálható szempont.³ A munkanélküliség alkalmazott ILO-definíciója kifejezi az egyén dolgozni akarását, tehát ez valóban az önhibájukon kívüli állástalanokat térképezi fel. Ez a kritérium azonban nem képes azokat a „reményvesztetteket” figyelembe venni, akik szeretnének ugyan dolgozni, de nincs rá lehetőségük, így már aktívan nem keresnek munkát. Az EU megközelítése nem firtatja tehát az inaktivitás „önkéntességét”. Az erre vonatkozó nemzetközi szakirodalom még igen töredékes (Burchardt–Le Grand 2002), de várhatóan bővül majd. Helyesnek tekinthető ugyanakkor az, hogy az EU nem rendel kizárólagos pozitív normatív tartalmat a foglalkoztatottsághoz. Így például az önként választott otthoni gyermeknevelés nem minősül társadalmi kirekesztettségnek.

„Multidimenziionalitás”

Az EU mutatórendszere nincs emellett tekintettel a hátrányos helyzet súlyosságára, azaz arra, hogy egy ember a társadalmi kirekesztés egy vagy több dimenziójában él-e hátrányos helyzetben. Nem mindegy ugyanis, hogy az alacsony jövedelem rossz egészségi állapottal és rossz lakásviszonyokkal is társul-e. Ez az ún. *multidimenziionalitás* kérdése tehát lényegében a mutatók aggregálására utal. Az elméleti irodalom szerint ez a kérdéskör kétségtelenül fontos. Atkinson és szerzőtársai kívánatosnak tartják, hogy a jövőben legyenek ilyen, a társadalmi kirekesztettség súlyosságát mérő összesített mutatók a közös – azaz az elsődleges és másodlagos – indikátorok között, és hogy a tagállamok már most törekedjenek saját *nemzeti cselekvési terveikben* ennek mérésére a harmadlagos indikátorok szintjén (Atkinson et al. 2002: 73).

Az aggregált társadalmi kirekesztési mutatók számításának legfőbb korlátja a megfelelő adat hiánya lehet. Az effajta mutatók ugyanis megbízható mikroszintű adatokat igényelnek, melyekben az egyes dimenziókat mérő egyéni szintű adatok között kapcsolat teremthető. Emellett fontos kérdés a mintanagyság kérdése is, ugyanis ha a halmazok metszetében kis számú megfigyelés van, akkor a statisztikai megbízhatóság kérdésessé válik.

3 Olyannyira nehezen operacionalizálható szempont, hogy még a *Centre for Analysis of Social Exclusion* kutatói is (Burchardt et al. 2002) hűtlenek lettek a társadalmi kirekesztettség általuk megfogalmazott korábbi definíciójához (Burchardt et al. 1999), és az 1991 és 1998 közötti időszakot vizsgáló empirikus kutatásuk az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit nem próbálja mérni.

Relativitás: nemzetállami keretek

A társadalmi kirekesztés alkalmazott definíciója egy adott társadalomra vonatkozik. Kérdéses, hogy nem lenne-e célszerű e definíció határait tágítani, különös tekintettel a munkaerő Európán belüli szabad mozgására. Az Unió célkitűzései is éppen effajta szemléletet tükröznek, hiszen a tagállamok közötti konvergencia kiemelkedő szerepet játszik, és nem kis részben éppen a fennálló életszínvonalbeli különbségek korrigálására szolgálnak a *strukturális alapok* forrásai. Az elfogadott társadalmi indikátorok azonban (ld. az *1. mellékletet*) másfajta elméleti konszenzust mutatnak, és kitanak a kirekesztés egy-egy országhoz kötődő definíciójánál. Például a jövedelmi mutatói relatív mutatók, melyek az adott ország jövedelmi színvonalához képest mérik a szegények arányát és összetételét.

A korábbiakban már szó esett arról, hogy a csatlakozással lényegesen megnő majd az Unión belül a szegények részaránya. Ez ilyesfajta számítások egységes szegénységi küszöböt használnak az EU egészére, mely az átlagjövedelem bizonyos százalékában – általában hatvan százalék, de előfordul negyven, ötven és hetven százalék is – határozza meg a küszöbértéket. A társadalmi indikátorok szegénységi és jövedelem-egyenlőtlenségi mérőszámainak viszonyítási alapja azonban az adott ország jövedelme, ami azt a feltételezést hordozza, hogy az egyes emberek elsősorban saját országuk polgáraihoz viszonyítva értékelik saját helyzetüket, illetve hogy a társadalmi integrációhoz szükséges „normális élet” normái az adott ország kereteiben belül alakulnak ki. Az Európai Unió által használt társadalmi indikátorok sajátossága tehát, hogy az adott ország lakosságát tekintik az egyes emberek elsődleges és legfontosabb referenciacsoportjának, nem pedig az Unió egészét.

„Kinn is vagyok, benn is vagyok...”

A fentiek egyértelművé teszik, hogy nincs egyetlen „optimális” módszertana a társadalmi kirekesztés mérésének. Mégsem tekinthető teljesen esetlegesnek, hogy valaki az adott definíció szerint éppen „benn”, avagy „kinn” van. A mutatók sokszínűsége az elemzés árnyalását szolgálja, az önkényesség csökkentését. Úgy is mondhatjuk, hogy az alternatív mérési módszerek alkalmazása tekinthető egyfajta „érzékenységvizsgálatnak” is, azaz azt célozza, hogy felmérjék, az eredmények által azonosított társadalmi csoportok köre mennyire függ az éppen alkalmazott definíciótól. Ilyen szempontból az Európai Unió törekvései előremutatóak, hiszen a mutatók hierarchiája – az első-, másod- és harmadlagos szint alkalmazása –, valamint az egyes helyzetet mérő mutatók sokrétűsége lehetővé teszi az alapos érzékenységvizsgálatot. A szegénység mértékén túl az elfogadott indikátorok között további mutató vizsgálja például az alacsony jövedelmi helyzet tartósságát, a szegények jövedelemhiányának mértékét, a szegénységi küszöb körüli szóródást is. Az ilyen típusú alapos tényfeltárás megkönnyíti az állami beavatkozás alkalmas módszereinek meghatározását.

Indikátorok alkalmazása: az egyes tagállamok nemzeti cselekvési tervei

A 2001-ben elkészített *nemzeti cselekvési tervek*ben kevés tagállam szerepeltetett részletes és releváns indikátorokat (European Council 2001: 91). A tervek elkészítésének időpontjában az Unió még nem határozott a közös társadalmi indikátorok listájáról, így ezek hiányát nem lehet számon kérni, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a tagállamok szemlélete lényegesen eltér egymástól. Számos ország elvégezte a szükséges elemző munkát, és megfelelő teljesítménymutatókat is használ (Belgium, Franciaország, Olaszország, Görögország és Spanyolország), ezzel szemben volt olyan ország, amelyik csupán meglévő nemzeti adatokat használt fel (Németország). A tagállamoknak volt egy olyan köre is, akik a szükséges indikátorokon felül saját mutatókat is számitottak (Belgium, Olaszország, Finnország, Egyesült Királyság).

A nemzeti sajátosságokat tükröző „harmadik típusú” mutatók közül néhányat érdemes megemlíteni. A brit nemzeti cselekvési terv elkülöníti például a szegénység és társadalmi kirekesztés jelenlegi aspektusait (pl. alacsony jövedelem) azoktól a mutatóktól, melyek a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázatát növelik (gyakori iskolai hiányzás, fiatalok terhessége). Az olasz terv a veszélyeztetett csoportokra határoz meg specifikus mutatókat, mint például az építészeti akadályokkal terhelt lakásban élő mozgáskorlátozottak és az egyedül lakó vagy élő rokon nélküli idősök száma. Egyes országok pedig szubjektív mutatókat is használnak (Olaszország, Belgium), azaz az egyének saját helyzetértékelését éppolyan fontosnak ítélik, mint az objektív módon azonosítható hátrányos helyzetet.

Az egyenlőtlenségek *regionális dimenziója* is megjelenik több tagállamnál. A területi egyenlőtlenségek vizsgálata azonban lényeges szemléleti különbségeket mutat. A spanyolok, olaszok, belgák és németek a regionális különbségek nagyságát hangsúlyozzák, és fontosnak tartják, hogy minden egyes mutató területi bontásban is rendelkezésre álljon. A britek, hollandok és franciák azonban kisebb területi egységekben gondolkodva, elsősorban az elszegényedett városrészek problémáját emelik ki, és olyan mutatókat javasolnak, amelyek elsősorban az ilyen kiemelt területek problémáit követik nyomon.

Lényeges különbség volt az egyes országok által alkalmazott mutatók típusát tekintve is: míg egyes országok részletes *program*indikátorokat („policy indicators”) alkalmaznak (Dánia, Portugália, Spanyolország, Franciaország), melyekkel az egyes intézkedések hatását követhetik nyomon, mások inkább a *teljesítménymutatókat* („performance indicators”) preferálják (Egyesült Királyság, Olaszország), és egyáltalán nem használnak program indikátorokat.

A *nemzeti cselekvési tervek*ből az is bizonyossá vált, hogy a nemzeti adatforrások nem képesek összehasonlítható adatokat biztosítani. Európai szintű összehasonlítható adatok eddig két fő forrásból származtak, a *Munkaerő-felmérés*ből (Labour Force Survey), valamint az *Európai Közösség Háztartáspaneljéből* (European Community Household Panel, ECHP). Mindkét felmérést az Eurostat, az EU statisztikai szerve koordinálta. Az adatgyűjtés új – az ECHP-t felváltó – formája a 2004-től induló *Jövedelem- és életkörülmény-statisztika* (Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC) lesz. Ez a tervek szerint kiterjed majd a csatlakozó államokra is, és a jövedelmi és társadalmi kirekesztési statisztika alapvető forrása lesz.

A társadalmi jelzőszámok mérhetősége Magyarországon

Első- és másodlagos mutatók

A jövedelmi mutatók kiszámításánál több magyar vonatkozású probléma jelentkezik. Először is *nincs panel adat*, ami lehetővé tenné a tartós szegénységi helyzet felmérését. A keresztmetszeti felmérések ugyanis – melyek az adott időpontban egy eseti reprezentatív mintát használnak –, nem alkalmasak arra, hogy egy adott személy jövedelmi helyzetét hosszabb időszakon keresztül figyelemmel kövessék. Így nem állapítható meg, hogy az alacsony jövedelem időszakos jövedelem-kiesés – például betegség – következménye, vagy pedig hosszú távon fennálló helyzet, mely veszélyezteteti például a családban élő gyermekek iskoláztatását vagy egészségét. Ez azt jelenti, hogy az elsődleges indikátorok közül a harmadik, *a tartós szegénységre vonatkozó mutató kiszámítására nincs mód*.

Másodszor, jelentős a *jövedelemeltitkolás* és a *választagadás* mértéke. Gál és szerzőtársai (2003) egy J alakú eloszlási görbét feltételeznek a jövedelemeltitkolásra vonatkozóan, ami azt mutatja, hogy a be nem vallott jövedelem lényegesen megnö a magas jövedelmű csoportokban. Emellett jelentős a választagadás is, amely rontja a kérdőíves adatok minőségét. Szakértői becslések szerint a kérdőíves felmérések az összjövedelem 65-70 %-át „találják meg”, ezért a TÁRKI *Háztartás monitor*, de különösen a KSH *Háztartási költségvetési felvétele* jelentősen alábecslik a jövedelem szintjét (Gál 2000: 53).

Ezek a hiányosságok nem pusztán a társadalmi indikátorok előállításakor jelentenek problémát, hanem a pénzügy- és a szociálpolitika számára is. Az állami újraelosztás – az adó- és támogatási rendszer hatásainak – elemzéséhez ugyanis szükség van részletes, megbízható jövedelemadatokra, melyek alkalmasak egy-egy személy helyzetének hosszabb időn keresztül való követésére is.

Magyar szempontból problematikus az Unióban elfogadott közös indikátorok közül a *munkanélküliséget* mérő mutató. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban különösen alacsony a gazdaságilag aktívak részaránya a munkaképes korú népességben⁴ (56 %, szemben az EU 64 %-ával), ez azonban nem elsősorban a munkanélküliek, hanem az inaktívok magas száma miatt van így. Az alkalmazott ILO-definíció ugyanis szigorú feltételekhez köti a munkanélküli státusba való besorolást. Így nem tekinthető munkanélkülinek az, aki nem keres aktívan munkát. Minden bizonnyal jelentősre tehető azoknak az ún. „reményvesztetteknek” a csoportja, akik azért nem keresnek munkát, mert nem bíznak benne, hogy találnak is. Emellett az ILO nem tekinti munkanélkülinek azt sem, aki akár csak egy órát is dolgozott a szóban forgó héten. Ez a megszorítás kizárja azokat az állástalanokat, akik alkalmi munkát végeznek, még akkor is, ha az messze nem fedezi megélhetési költségeiket. Célszerű lenne tehát a nemzetközileg összehasonlítható indikátor mellett a magyar nemzeti cselekvési tervben olyan specifikus hazai mutató meghatározása, amelyik tágabb az ILO munkanélküliségi mutatójánál. Ilyen mutató lehet az, amelyik képes mérni a „reményvesztettek” csoportját is, vagy a másik oldalról elindulva, amelyik megpróbálja az

4 Az EU módszertana szerint munkaképesnek számít a 15 és 64 év közötti korosztály.

inaktívokon belül az önkéntes inaktívok – például gyesen, gyeden levők, rendszeres szociális támogatásban részesülők – kizárásával a „valószínűleg nem önkéntes inaktívok” csoportját meghatározni. Ez a feladat körültekintő módszertani megalapozást igényel, hogy olyan mutatók születhessenek, amelyek tartósan képesek mérni a munkaerőpiac teljesítményét és az állami politikák eredményességét.

Harmadik típusú indikátorok

Magyarországon a harmadik típusú indikátorok összeállításánál tekintettel kellene lenni azokra a korábban említett hiányosságokra, amelyek az EU közös indikátorait jellemzik, de a társadalmi kirekesztés definíciója szempontjából lényegesek. Az egyik ilyen szempont például az olyan *nem monetáris jellegű mutatók használata*, melyeket az EU is fontosnak tart, bár még nem jutott egyetértésre ezek használatáról. Ilyen mutatók lehetnének:

- lakáshelyzet, lakásminőség
- egészségi állapot
- egészségügyi, oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés
- társadalmi életben való részvétel

Az EU fejlesztési szempontjai között is kiemelkedik a *lakáshelyzet, a lakásminőség* mutatója. Ennek hazai értelmezése jelenthetné az egészséges lakókörnyezetet, valamint a vezetékes ivóvízzel vagy a csatornával való ellátottságot. Ilyen adatokat tartalmaznak a TÁRKI *Háztartás monitor* vizsgálatai, valamint a KSH adatgyűjtései is.

Az *egészségi állapot* mérése szintén fontos szerepet kell hogy kapjon a magyar indikátorok között. Különösen indokolt e figyelem, hiszen nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlenek a hazai halandósági és a várható élettartamra vonatkozó adatok. Az egészségi rendszer korszerűsítésének egyik fontos előfeltétele, hogy létezzenek az egészségi állapotot jelző megbízható mutatók. A jelenlegi KSH-adatok ugyanis elsősorban az egészségügyi rendszer tényleges igénybevételét mutatják (pl. a háziorvost felkereső betegek jellemzőit), valamint az egészségügyi rendszer kapacitásait (pl. orvosok száma, kórházi ágyak száma). A szükséglet azonban lényegesen eltérhet a szolgáltatások tényleges igénybevételétől. Bizonyos nemzetközi tapasztalatok szerint például a szegények kevésbé veszik igénybe az egészségügyet, mint a módosak. Ezért az egészségi helyzet felmérésében nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az egyéni szükségletek pontosabb meghatározására.

Ismereteim szerint teljességgel hiányzik az *egészségügyi és oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés* mérése, különösen helyi szinten. Ezek a mutatók nemcsak az életminőség szempontjából jelentősek, hanem fontos információkat tárnának fel az állami szolgáltatások teljesítményéről a döntéshozók számára is.

Fontos mutató lehetne a *társadalmi életben való részvétel* mutatója is, mely egyben jelezné a demokratikus társadalmi értékek terjedését is. Ehhez szükség lenne a helyi klubokban, egyesületekben, érdekvédelmi testületekben való részvétel mérésére – túl a párttagság vagy a választásokon való részvétel mutatóján.

Egy másik, fontos szempont a kirekesztés lakosságcsoportok szerinti bontása, azaz hazánk esetében a *regionális és etnikai* különbségek megjelenítése. Szükség lenne ré-

gió szintű reprezentatív adatokra, valamint a legjelentősebb etnikai kisebbség, a romák helyzetét mutató indikátorokra, különösen az oktatási és a munkaerő-piaci részvételre vonatkozóan. A régió szintű adatok tudomásom szerint rendelkezésre állnak, így ezek szerepeltetése a nemzeti cselekvési tervben nem ütközik akadályba. Kérdéses ugyanakkor a romák körére vonatkozó reprezentatív adatok létezése. Jelentős hiányosság van ezen túl a testi és értelmi *fogyatékosok* helyzetét illetően. Szükség lenne olyan nemzeti adatforrásra, amelyik képes az ilyen helyzet azonosítására, és tartalmaz olyan információt, amely megragadja, hogy milyen aspektusai vannak e csoportok kirekeszttségének. Egy ilyen adat például módot adhatna arra is, hogy a rokkantnyugdíjasok körében becsülni lehessen a tényleges egészségkárosodottak arányát, valamint lehetővé tenné egyes munkaerő-piaci integrációt segítő intézkedések megalapozását. A hazai statisztikai kapacitás bővítésében tehát mindenképpen tekintettel kellene lenni a roma etnicitás, valamint a fogyatékosok megfelelő azonosítására.

A felsorolt kérdések jelentős részére megoldást kínálhat a Központi Statisztikai Hivatal átfogó programja, a 2004-től tervezett *Társadalmi egyenlőtlenségek és kirekesztettség* vizsgálatsorozat. Ennek végleges tartalma e tanulmány írásakor még nem alakult ki, de ez az adatfelvétel valószínűleg lényegesen javítja majd a probléma elemzéséhez szükséges adatellátottságot. Ezzel lehetővé válik a társadalmi kirekesztettség pontosabb definiálása és az ok-okozati kapcsolatok elemzése. Ez utóbbit lényegesen segíti majd az adatfelvétel longitudinális jellege, mely lehetővé teszi majd az egyes háztartások helyzetének hosszabb időn keresztül való nyomon követését. Véleményem szerint pozitívum, hogy a vizsgálat nem pusztán a marginális helyzetben levő csoportokra kíván összpontosítani, hanem az egyenlőtlenségekre is, azaz a jól-lét eloszlására az egész társadalmon belül. Erre azért van szükség, mert nincs más ilyen átfogó jellegű vizsgálat, és az ilyen adatok nem pusztán a társadalomkutató közösség számára nélkülözhetetlenek, hanem a gazdaság- és szociálpolitikai döntéshozók számára is. Ezen belül kiemelten fontos lenne a módszertanilag megalapozott, megbízható jövedelmi és foglalkoztatási adatok előállítását. A jövedelmi adatokon belül szükséges lenne részletes bontásra, mely lehetővé teszi az állami újraelosztás hatásának mérését is. Örvedetes, hogy ez a vizsgálat kapcsolódni kíván az Unió SILC (Statistics on Income and Living Conditions) vizsgálatához, és ezzel biztosítja majd a tagállamokkal való összehasonlíthatóságot is.

Összefoglalás

Az Unió társadalmi kirekesztés elleni programjának egyik kulcsfontosságú elemét jelentik az elfogadott *közös indikátorok*, melyek a megfigyelés eszközeként szolgálnak, valamint alkalmasak a tagállamokban alkalmazott „legjobb gyakorlat” összevetésére. Az *elsődleges mutatók* a legfontosabb területekre vonatkozó fő indikátorok. Az Unió által elfogadott mutatószámok az *anyagi nélkülözésre, az elégtelen iskolázottságra, a termelő tevékenység hiányára, és a rossz egészségi állapotra* terjednek ki. A *másodlagos mutatók* ezeket az elsődlegeseket támogatják úgy, hogy részletesebb információt nyújtanak, vagy a probléma újabb dimenzióit tárják fel. Az első- és másodlagos mutatók az Unió közös indikátorainak tekinthetők, melyek előállítása minden tagországban kívánatos. A *harmadlagos mutatók* közé olyan indikátorok tartoznak, melyekről a tag-

államok maguk döntenek, és szerepeltetni kívánják saját *nemzeti cselekvési terveikben*. A társadalmi kirekesztés mutatószámai nem tekinthetők egy végleges listának, és további munka folyik majd a lakáshelyzet, a társadalmi részvétel, a szegénység dinamikája, a helyi szintű indikátorok, az eladósodottság, a segélyfüggőség és a család-támogatások területén.

Az EU indikátorrendszerében jelentős súlyt kapnak a *jövedelmi mutatók*. A jövedelmi mutatók nagy részaránya több érvvel is indokolható. Elsősorban a mérhetőség szempontja merül fel, azaz a jövedelmi egyenlőtlenségek mérésének módszertana részletesen kidolgozott, e mutatók széles körben ismertek és használatosak. Ugyanakkor felmerül a döntéshozói szempont is, ugyanis a jövedelem alakulására a kormányzatnak közvetlen hatása van. A jövedelmi mutatók túlsúlya azonban bírálható is, hiszen a társadalmi kirekesztésről szóló elméleti és empirikus irodalom éppen a jövedelem típusú jelzőszámoktól való eltávolodás igényéből született.

Az elfogadott közös indikátorok kiválasztásánál indokoltan megjelenik a *dinamikus* szempont, azaz hogy az adott hátrányos helyzet hosszú távon fennáll-e, avagy pusztán az egyszerű mérés időpontjában létezik. A közös indikátorok ugyanakkor kevésbé képesek figyelembe venni az egyéni felelősség és erőfeszítés kérdéseit, mely azonban általánosságban is nehezen operacionalizálható szempont. Emellett az EU mutatórendszere nincs tekintettel a hátrányos helyzet súlyosságára, azaz arra, hogy egy ember a társadalmi kirekesztés egy vagy több dimenziójában él-e hátrányos helyzetben.

A jövedelmi mutatók kiszámításánál több magyar vonatkozású probléma jelentkezik. Először is *nincs paneladat*, ami lehetővé tenné a tartós szegénységi helyzet felmérését. Másodsorban, jelentős a *jövedelem eltitkolás* és a *válaszmegtagadás* mértéke. Magyar szempontból problematikus az Unióban elfogadott közös indikátorok közül a *munkanélküliséget* mérő mutató. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban különösen alacsony a gazdaságilag aktívak részaránya a munkaképes korú népességben, ez azonban nem elsősorban a munkanélküliek, hanem az inaktívak magas száma miatt van így.⁵ A felsorolt problémák egy részére megoldást kínálhat a Központi Statisztikai Hivatal átfogó programja, kapcsolódva az Európai Unió SILC felméréséhez.

Összességében tehát a mutatók magyarországi alkalmazásához nélkülözhetetlen a megfelelő statisztikai kapacitás, elsősorban a megbízható és részletes jövedelmi adatok előállítása, melyek képesek figyelemmel követni egy-egy ember helyzetének alakulását egy néhány éves időszakon belül. A társadalmi kirekesztés alakulásának és okainak tényfeltáró vizsgálatait nem pusztán társadalomtudományi szempontból jelentősek, hanem kormányzati döntéshozói szempontból is, hiszen ezek azonosíthatják majd az állami beavatkozás szükségességét, illetve a későbbiekben mérhetik annak eredményességét.

5 További érdekes szempontokat vet fel a társadalmi indikátorok előállításának statisztikai lehetőségeiről Bukodi Erzsébet (2001).

Irodalom

- Atkinson, A. B. (1998): Social exclusion, poverty and unemployment. In Atkinson, A. B. –J. Hills (eds.): *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, 1–21.
- Atkinson, A. B.–B. Cantillon–E. Marlier–B. Nolan (2002): *Social Indicators: the EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press
- Bernardi, F.–R. Layte–A. Schizzerotto–S. Jacobs (2000): Who exits unemployment? Institutional features, individual characteristics, and chances of getting a job. A comparison of Britain and Italy. In Gallie, D.–S. Paugam (eds.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: OUP
- Bukodi E. (2001): Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 11 (2): 35–57.
- Burchardt, T.–J. Le Grand (2002): *Constraint and Opportunity: Identifying Voluntary Non-employment*. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics and Political Science
- Burchardt, T., Le Grand, J. és Piachaud, D. [2002]: Degrees of exclusion: developing a dynamic, multidimensional measure. In Hills, J.–J. Le Grand–D. Piachaud (eds.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press
- Burchardt, T.–J. LeGrand–D. Piachaud (1999): Social exclusion in Britain 1991–1995. *Social Policy and Administration*, 33. (3): 227–244.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press
- European Commission (2000): Lisbon European Council, 23–24 March 2000. Presidency Conclusions. http://europa.eu.int/comm/off/index_en.htm.
- European Commission (2001): Second Report on Economic and Social Cohesion. http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/contentpdf_en.htm.
- European Council (2001): *Draft Joint Report on Social Exclusion*. 15223/01. Brussels: European Council
- European Council (2002): Fight against poverty and social exclusion: common objectives for the second round of National Action Plans. http://europa.eu.int/comm/employment_social/soc-prot/soc-incl/com_obj_en.htm, Brussels.
- Füleki D. (2001): A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. *Szociológiai Szemle*, 11 (2): 84–95.
- Gál R. I.–Mogyorósy Z.–Szende Á.–Szivós P. (2003): *Study on the Social Protection Systems in the 13 Applicant Countries. Hungary Country Report*. Gesellschaft für Versicherungswissenschaft und -gestaltung e.V.
- Galasi P. (1998): *Income inequality and mobility in Hungary, 1992–1996*. Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Series. Florence: UNICEF

- Gardiner, K.–J. Hills (1999): Policy implications of new data on income mobility. *The Economic Journal*, 109. (February): F91-F111.
- Havasi É. (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12. (4): 51–71.
- Kahneman, D.–C. Kirchner–R. Selten (1994): New challenges to the rationality assumption. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150 (1 SI): 18–44.
- Kahneman, D.–A. Tversky (1979): Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47. (2): 263–292.
- Lelkes O. (2000): A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state. *International Journal of Social Welfare*, 9. (2): 92–102.
- Lelkes O. (2002): *Well-being and inequality in transition. The case of Hungary.* PhD-értekezés. London: London School of Economics
- Murray, C. A. (1984): *Losing ground: American social policy, 1950–1980.* New York: Basic Books
- Sen, A. K. (1992): *Inequality Reexamined.* Oxford: Clarendon Press
- Simon, H. A. (1982): *Models of Bounded Rationality.* Cambridge, Mass.: MIT Press
- Social Protection Committee (2001): Report on Indicators in the Field of Poverty and Social Exclusion.
http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2002/jan/report_ind_en.pdf.
- Spéder Zs. (1998): Poverty dynamics in Hungary during the transformation. *Economics of Transition*, 6 (1): 1–21.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12. (4): 34–50.

1. melléklet:
Elfogadott társadalmi indikátorok az EU-ban

Elsődleges indikátorok

	Jelzőszám	Definíció
1.a	Alacsony nettó jövedelem kor és nem szerinti bontásban	Azoknak az egyének részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. Korcsoportok: 1. 10–15 év, 2. 16–24 év, 3. 25–49 év, 4. 50–64 év, 5. 65+ év Nemi bontás: valamennyi korcsoportra, valamint összesen
1.b	Alacsony nettó jövedelem, a leggyakoribb munkaerő-piaci státus kategóriák szerinti bontásban	Azoknak a 16+ éves egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatva százaléka alatt van. Leggyakoribb munkaerő-piaci státus kategóriák: 1. munkavállaló, 2. önálló, 3. munkanélküli, 4. nyugdíjas, 5. inaktív és egyéb. Nemi bontás: valamennyi kategóriára, valamint összesen
1.c	Alacsony nettó jövedelem, háztartási típus szerint	Azoknak az egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. 1. 1 személyes háztartás, 30 év alatt 2. 1 személyes háztartás, 30-64 év 3. 1 személyes háztartás, 65+ 4. 2 felnőtt eltartott gyermek nélkül; legalább 1 személy 65+ 5. 2 felnőtt eltartott gyermek nélkül; mindketten 65 alatt 6. Más háztartások eltartott gyermek nélkül 7. Egyedülálló szülők, eltartott gyermek 1+ 8. 2 felnőtt, 1 eltartott gyermek 9. 2 felnőtt, 2 eltartott gyermek 10. 2 felnőtt, 3+ eltartott gyermek 11. Más háztartások eltartott gyermekkel 12. Összesen
1.d	Alacsony nettó jövedelem lakástulajdonosi státus szerint	Azoknak az egyéneknek a részaránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol az ekvivalens háztartási jövedelem a országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka alatt van. 1. Tulajdonos vagy nem fizet lakbért 2. Bérlő 3. Egyéb
1.e	Szegénységi küszöb (illusztratív esetek)	Szegénységi küszöb érték (az országos ekvivalens medián jövedelem hatvan százaléka) vásárlóerő-paritáson (PPS), euróban és nemzeti valutában. 1. Egyszemélyes háztartásra 2. 2 felnőttből és 2 gyerekből álló háztartásra
2.	Jövedelem-elosztás	S80/S20: Az országos ekvivalens jövedelem eloszlása szerinti felső húsz százalék jövedelmének és az alsó húsz százalék jövedelmének aránya.
3.	Alacsony jövedelmi helyzet tartóssága	Az olyan háztartásban élő személyek részaránya, amelyeknek a jövedelme az országos ekvivalens jövedelem hatvan százaléka alatt volt az n-edik évben, és legalább két évben az n-1, n-2 és n-3 évek közül.

4.	Relatív medián szegénységi rés	A szegénységi küszöb alatt élők medián jövedelmének és a szegénységi küszöbnek a különbsége, a szegénységi küszöb százalékában kifejezve. Nemi bontás + összesen
5.	Regionális kohézió	A foglalkoztatási ráták variációjának NUTS 2 szinten
6.	Hosszú távú munkanélküliségi ráta	Teljes hosszú távú munkanélküliség (12 hónapon túl, ILO-definíció) a teljes aktív népesség arányában Nemi bontás+ összesen
7.	Munkanélküli háztartásokban élő személyek száma	Azoknak a 0–65 év közötti személyeknek a részaránya, akik olyan háztartásokban élnek, ahol senki nem dolgozik a munkaképes tagok közül. Nemi bontás + összesen
8.	Azok az oktatásból korán kimaradók, akik már nem tanulnak	A 18–24 éves korúak közül azok részaránya, akik ESCED 2 vagy annál alacsonyabb szintet értek el, és jelenleg nem részesülnek képzésben. Nemi bontás + összesen
9.	Születéskor várható élettartam	Nemi bontás + összesen
10.	Saját definíció szerinti egészségi állapot, jövedelem szerinti bontásban	A 16 éven felüli népesség legfelső és legalsó jövedelmi ötödében azok részaránya, akik magukat rossz vagy nagyon rossz egészségi állapotban levőknek mondják a WHO definíciója szerint. Nemi bontás + összesen

Másodlagos indikátorok

11.	A szegénységi küszöb körüli szóródás
12.	Alacsony jövedelmi ráta egy adott időpontban
13.	Alacsony nettó jövedelmi ráta
14.	Gini-koefficiens
15.	Alacsony jövedelmi helyzet tartóssága
16.	Hosszú távú munkanélküliségi arány
17.	Nagyon hosszú távú munkanélküliségi arány
18.	Alacsony iskolázottságú személyek

Forrás: (Social Protection Committee 2001)

2. melléklet. Az EU közös célkitűzései a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni harcban

1.1. Foglalkoztatási intézkedések	1.2. Az erőforrásokhoz, jogokhoz, árukhöz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés	2. A kirekesztés kockázatának megakadályozása	3. A leginkább veszélyeztetettek segítése	4. Az érintett csoportok mobilizálása
<p>Javítani kell a <i>stabil és minőségi foglalkoztatáshoz</i> való hozzáférést valamennyi munkaképes korú nő és férfi számára:</p> <ul style="list-style-type: none"> • a foglalkoztatást segítő intézkedések és képzési programok a leginkább veszélyeztetett csoportok számára; • intézkedések a munka és a családi élet összeegyeztetésének megkönnyítésére, beleértve a gyermekek és rászoruló gondozásának kérdését; • a társadalom-gazdaság által az integrációra és a foglalkoztatásra kínált lehetőségek kihasználása. <p>Meg kell akadályozni egyes emberek kirekesztését a munka világából foglalkoztatóságuk javítása révén, melynek eszközei az emberi erőforrás-menedzsment, a munkaszervezés és az élethosszig tartó tanulás.</p>	<p>A jóléti rendszer segítse, hogy</p> <ul style="list-style-type: none"> • mindenki rendelkezzen a méltó emberi élethez szükséges <i>erőforrásokkal</i>, • számolja fel a <i>foglalkoztatás akadályait</i>, azaz biztosítsa, hogy a munkába állás jövedelem-növekedéssel járjon, másrészt növelje a foglalkoztathatóságot. <p>Törekedni kell arra, hogy mindenki-nek legyen elfogadható és egészséges <i>otthona</i>, valamint hozzájusson a normális élethez szükséges alapvető szolgáltatásokhoz (pl. elektromosság, víz, fűtés stb.).</p> <p>Részesülhessen mindenki az állapotának megfelelő <i>egészségügyi ellátásban</i>, beleértve a szenvedélybetegeket.</p> <p>A kirekesztéssel fenyegetett emberek javára olyan szolgáltatások és kísérő intézkedések kifejlesztése, amelyek lehetővé teszi számukra az <i>oktatáshoz, igazságszolgáltatáshoz és más közösségi és magán-szolgáltatásokhoz</i> – beleértve a kulturát, sportot és szabadidőt - való hatékony hozzáférést.</p>	<p>A tudásközpontú társadalom előnyeinek kihasználása úgy, hogy senki se legyen kirekesztett, különösen ne a fogyatékosok.</p> <p>Kirekesztettséghez vezető <i>életkritikus megítélés</i>, pl. eladósodás, iskolai kizárás és otthontalanság</p> <p>A <i>családi szolidaritás</i> valamennyi formájának megőrzése</p>	<p>A <i>tartós szegénység</i>/ fenyegetett csoportok integrációja, pl. fogyatékosok vagy bevándorlók.</p> <p>A társadalmi kirekesztettség felszámolása a <i>gyerekek</i> körében.</p> <p>Átfogó intézkedések a kirekesztettséggel sújtott <i>helyeken</i>.</p>	<p>A társadalmi kirekesztéstől szenvedő emberek <i>önkifejezésének</i> elősegítése, elsősorban saját helyzetükre és az őket érintő politikákra vonatkozóan.</p> <p>A társadalmi kirekesztés elleni harcot a <i>szabványok szervezetei részévé</i> kell tenni a megfelelő hatóságok mozgósításával és a közszolgálatásoknak a kirekesztett emberek igényeire való igazításával.</p> <p>Valamennyi érintett köz- és magán-szervezet között segíteni kell a párbeszédet és az együttműködést, pl. a nonprofit szervezetek, az állampolgárok és az üzleti szféra bevonásával.</p>
<p><i>Készítli: (European Council 2002) alapján</i></p>				